

UDK: 82-94(575.1)

Fazliddin TOJIYEV,
Toshkent davlat transport universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: Todjiyev95@gmail.com
ORCID: 0009-0001-0088-8316

Falsafa fanlari doktori (PhD), dotsent S. Sultanov taqrizi asosida

SO'FI OLLOYOR HAYOTIGA OID MANBALARNING TOPONOMIK TAHLILI

Annotatsiya

Maqolada Tasavvuf ta'limotining XVII-XVIII asrdagi yirik namoyandalardan biri bo'lgan So'fi Olloyor tarjimai holi, hayot yo'li toponomik jihatidan o'rganildi. Undan tashqari, oila a'zolarining ijtimoiy holati, bugungi kundaki avlodlari, ustozlari va uning tasavvuf yo'liga qadam qo'yishi haqida ma'lumotlar berilgan. Dastavval, ushbu maqolada, tasavvufning mazmun mohiyati, paydo bo'lishi, rivojlanish bosqich nazaryalari, tasavvufning alohida ta'limot sifatida ajralib chiqishi hamda Markaziy Osiyoda tasavvufning XII asrgacha ham mavjudligi bo'yicha qisqacha ma'lumot berib o'tilgan. Maqolada So'fi Olloyor ilmiy me'rosini o'rgangan hamda izlanish olib borgan olimlarning ma'lumotlari to'plandi va tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: Tasavvuf, zohidlik, So'fi Olloyor, toponomiya, tariqat, Sabot ul-ojizin, Tazkirayi Abdulmatlab Fahmiy.

TOPONYMIC ANALYSIS OF SOURCES RELATED TO THE LIFE OF SUFI OLLOYOR

Abstract. The article examines the biography and life path of Sufi Olloyor, one of the prominent representatives of Sufi teachings in the 17th-18th centuries, from a toponymic perspective. Additionally, it provides information on the social status of his family members, their present-day descendants, his teachers, and his entry into the path of Sufism. The article begins with a brief overview of the essence of Sufism, its emergence, theories of developmental stages, the establishment of Sufism as a distinct doctrine, and its presence in Central Asia until the 12th century. The study also compiles and analyzes information from scholars who have studied and researched Sufi Olloyor's scholarly heritage.

Key words: Sufism, asceticism, Sufi Olloyor, toponymy, tariqat, Sabot ul-ojizin, "Tazkirayi Abdulmatlab Fahmiy".

ТОПОНИМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ИСТОЧНИКОВ О ЖИЗНИ СУФИ ОЛЛОЯРА

Аннотация

В статье с топонимической точки зрения исследованы биография и жизненный путь Суфи Аллаяра, одного из крупнейших представителей суфийского учения XVII-XVIII веков. Кроме того, представлена информация о социальном положении членов его семьи, современных потомках, наставниках и вступлении Суфи Аллаяра на путь суфизма. Прежде всего, в этой статье приводится краткая информация о сущности суфизма, его возникновении, теориях этапов развития, выделении суфизма как отдельного учения и его существовании в Центральной Азии до XII века. В статье собраны и проанализированы данные ученых, изучавших научное наследие Суфи Аллаяра и проводивших исследования в этой области.

Ключевые слова: Тасаввuf, аскетизм, Суфи Аллаяр, топонимия, тарикат, Сабот уль-аджизин, "Тазкирай Абдулматлаб Фахми".

Kirish. Tasavvuf bu – nafs tarbiyasi, Alloh va bandalari o'rtasini ruhiy jihatdan bog'lovchi vositadir. Dastlab u zohidlik ko'rinishida yuzaga keldi. Payg'ambar Muhammad (s.a.v) davrlaridanoq tarkidunyochilik, zohidlik yo'lini tutgan Abu Dardo, Abu Zarr, Huzayfa (vafotlari VII asrning ikkinchi yarmi) kabi sahobalarlarni ko'rishimiz mumkin.

Islomda hadisshunoslik, qur'onshunoslik, fiqh ta'limotining alohida ajralgani kabi, asketizmning alohida shakllanishi ham VIII asrning o'rtalari va IX asrning boshlariga tegishlidir. Islomda fiqh ilmi musulmonlarning zohiriy xatti harakatini belgilab beruvchi ta'limot bo'lsa, tasavvuf ta'limoti esa, musulmonlarning botiniy xatti harakatlarini belgilab beruvchi ta'limotga aylandi. Markaziy Osiyoga XII asrda tasavvufning "Xojagon-naqshbandiya" tariqati kirib keldi. Mahalliy tasavvufshunos olimlarning ko'pchiligi ushbu davrdan tasavvufning kirib kelganligini aytib o'tishgan. Ammo manbashunos olim Komiljon Rahimov o'z ilmiy izlanishlarida XII asrgacha ham Markaziy Osiyoda tasavvuf maktabi shakllanganligi haqida quyidagi ma'lumotlarni berib o'tgan: "Hakim Termiziy asarlaridan tashqari yana sakkiz so'fiy muallif tomonidan tasavvufga bag'ishlangan to'qqiz asar - Abdulloh ibn Muborakning (118/736 - 181/797) "Kitob az-zuhd", Bishr Marvaziyning

(vaf. 227/841) "Kitob at-tasavvuf", Varroq Termiziyning (vaf. 280/893) "Al-Olim va-l-mutaallim", Ali G'ashidiyning (vaf. 320/933) "Ar-Radd ala ahl al-havo", Ahmad Nasafiyning (vaf. 331/943) "Al-Lu'luyotu fi-z-zuhd", Kalobody Buxoriyning (305/917 - 385/995) "At-Ta'arruf li-mazhab ahl at-tasavvuf", Tohir Buxoriyning (vaf. 406/1016) "Az-Zuhd va-t-tazkir" va "Uyun ul-majo-lis va surur ud-doris" hamda Mustamliy Buxoriyning (vaf. 434/1043) "Sharh at-Ta'arruf li-mazhab at-tasavvuf" asarlari yaratilganligi to'g'risida ma'lumot berilgan. Ushbu asarlar VIII - XI asrlarda boshqa so'fiylik maktablaridan ajralib turadigan mustaqil Markaziy Osiyo so'fiylik maktabi mavjudligini va boshqa ayrim tasavvuf tariqatlaridan farqli ravishda, ilmiy-nazariy jihatga ega bo'lganligini ko'rsatadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bugungi kunda So'fi Olloyor nomi Sharq-u G'arbda birdek mashhur. Manbalarda So'fi Olloyor haqida yozgan bir muallif "Abu Hanifayi vaqt ast" ("O'z zamonasining Abu Hanifasi, ya'ni Imomi A'zami"), – deb baholagan.

So'fi Olloyorning tavallud yili hamda joyi haqida turli xil ma'lumotlar keltirilgan. Olimning hayotini o'rganishda toponomikaning ahamiyati yuqoriligin quyidagi manbalardan aniqlab olishimiz mumkin. Bekmurodovning

“Kattaqo'rg'onning qisqacha tarixi” kitobida olimni 1644-yil dunyoga kelgan deb aytilgan. Bu ma'lumot I.Suvonqulovning kitobida ham o'z tasdiqini topgan. “XVII asr tasavvuf ilmining bilimdoni va shoir So'fi Olloyor (1644-1724) Samarqandning Kattaqo'rg'on bекligiga qarashli Minglar qishlog'ida tavallud topgan”. Ammo bu fikrga qarshi o'laroq Malik Elmurodovning “Kattaqo'rg'on tarixi: kecha va bugun” kitobida olimni Minglar qishlog'ida emas, balki, O'tarchi qishlog'ida tug'ilgan deb ma'lumot keltiradi. U Kattaqo'rg'on shahri ichidan o'qib o'tuvchi Narxipay daryosi qirg'og'idagi Saripultepa qishlog'iga tutash joyda joylashgan. Olimning Minglar qishlog'ida tug'ilganligi haqida Samarqandda chop etilgan “Zafarnoma” gazetasida shunday ma'lumot keltiriladi: Maqola nomi “U minglarda tug'ilgan” deb nomlangan. Ammo I.Suvonqulovning fikriga ko'ra, bu maqola olimning nomini abadiylashtirish masalasi uchun muhim ro'l o'ynagan.

So'fi Olloyorning minglar qishlog'ida tug'ilganligi haqidagi xabar Salohiddin Olimning maqolasida ham o'z ifodasini topgan. Unda shunday keltiriladi: “Mazkur tabarruk kitob (Sobotul o'jizin) muallifi fozil shoir So'fi Allohoydur. Qabilasi – Samarqand atrofida mingiya degan ziroatvorliklari (dehqonchilik) bilan mashhur o'zbek qabilasiga mansubdur. Valodati – mingiyalar jamoasi tobe So'fi guzarida XI asr xijriyning sulsi avvallarida, ya'ni hijriy 1133 (milodiy 1756) - yilda dunyoga kelmushdur. Bobosi – Temur ismli solih, taqvodor bir zotdur. Bu kishi o'zbekzoda o'zbek, turk o'g'li, turk ekanligi ismidan ham op-ochiq bilini turibdur. Ammo “Murod ul-orifin” kitobida otasining ismini Ollohquli deb yozilmishdur. Tahsili - ibtidoiy maktabni ota-onasi qoshida tamomlab, Buxoroga o'qig'oni kelganda, Yoshi o'ng'a to'lg'on erdi. Buxoroda zamonig'a ko'ra ulum-funun kasb etdi. O'n besh yil turli ilmlar bilan mashg'ul bo'ldi. Nihoyat tahsildan forig' bo'lg'ondan so'ngra, Buxoro shahrining bojxonasiga ma'mur bo'lib tayinlandi”. Ammo bu maqolada keltirilgan olimning 1756-yilda vafot etgan degan ma'lumoti haqiqatdan ancha yiroqdir. Chunki, hijriy 1133-yilni milodiy yilga aylantirilganda, 1721-yil kelib chiqadi. O'zFA Sharq qo'lyozmalari to'plamida “Tazkirayi faxmiy” asari haqida fikr yuritilgan. Asarda “So'fi Ollohyor Samarqandiy hijriy 1136 (milodiy 1723) –yil vafot etgan”. 2005-yilda bo'lib o'tgan xalqaro anjumanda olimlar So'fi Olloyorning tug'ilgan va vafoti haqida ko'plab oydinliklar kiritilib, 1663-yil tavalludi, 1721-yilni vafot etgan kuni deb e'tirof etishgan.

XX asrgacha yozilgan ayrim tazkiralarda “So'fi Olloyor Miyonkol vohasidandir” degan ta'kidlar mavjud. Tarixdan Miyonkol vohasiga Samarqand va Buxoro oralig'idagi, aniqrog'i, bugungi Karmana, Narpay, Kattaqo'rg'on va Ishtixon tumanlarining Zarafshon atrofida joylashgan erlari kirganligi ma'lum. Keyingi yillarda olimlar Abdumutallib Faxmiyning “Tazkirayi Abdulmatlab Fahmiy” asariga tayanib, shoiming biografiyasini quyidagicha belgilashdi: “Sofi Olloyor Samarqandiy shayxi dilafro'z So'fi Navro'zning taniqli xalifalaridan. Hol ibtidosida sipoh bo'lgan. Otasini Olloquli va inisini Farhod otaliq deytilar. Ular o'zbeklarning Samarqand va Buxoro Miyonkolidagi xitoyi qabilasining boshliqlaridan bo'lganlar. Farhodbiy Abulfayzxon davrida Samarqandda hokim va amirlik mansablariga erishgan. So'fi Olloyor shayx Navro'zga irodad va inobat qilgandan so'ng unga zohir va botin ilmlari eshiklari ochildi. Xosu avomga maqbul bo'ldi. Olimlar va amirlar uning suhbatiga oshiqdilar. Miyonkoldan Hisorning Dehinav tomoniga ketdi. Mavlono Zohid Vaxshivoriyning fayzosorli mozoridan yuqoriroqdagi Vaxshivor qishlog'iga bordi. U erda xonaqoh va uy qurdi. Uning qutlug' qadamidan o'sha mintaqani ilonlar tark etdilar. O'sha yerda 1136/1724-yilda dunyodan o'tdi”. Inoyatullo Suvonqulovning ma'lumotiga ko'ra Abdumutallib Faxmiyning “Tazkirayi Abdulmatlab Fahmiy” asari O'zRFA SHI qo'lyozmalar fondidagi 2331–1 inventar raqami ostida saqlanadi.

So'fi Olloyorning Farhod Otaliq va Ollozazarbiy ismli akalari bo'lgan. Farhod otaliq Buxoro xonligida Buxoro amirlaridan biri bo'lgan, keyinchalik Samarqand va Miyonkol hokimligi vazifalarida ishlab, Kattaqo'rg'on shahrini qurilishi va nomlanishi So'fi Olloyor va akalarning nomi bilan bog'liq. Farhod otaliq Shahrisabz va Xorazm hokimlari bilan birgalikda xonlikga qarshi bosh ko'targanda, xon ularni bostirib zindonband qiladi. Farhod otaliq do'stlari ko'magida zindondan ozod etilib, Hindiston tomonga qochirilib so'ng Haj safariga chiqib, Iskandariyada vafot etib qabri o'sha yerda degan rivoyatlar mavjud.

Ikkinchi akalari Ollozazarbiy ham o'qimishli kishi bo'lib, o'z davrining amaldorlaridan biri bo'lgan.

So'fi Olloyor hayotining keyingi yillarini (1710-1721) hozirgi Surxondaryo viloyati Denov tumanidagi (hozirgi Oltinsoy tumani) Katta Vaxshivor qishlog'ida o'tkazib 90 yoshlarida shu joyda vafot etgan va dafn etilgan. Qabrlari Katta Vaxshivorda joylashgan.

Olim yashagan Katta Vaxshivor qishlog'ining mashhurligi So'fi Olloyor hazratlarining nomi bilan bogliq. So'fi Olloyor bu qishloqni obodonlashtirib, Qorabuloq nomi bilan ataluvchi buloqdan chiqqan suvni qishloqqa olib kelib, 1713 - yilda xalq hashari usulida masjid qurib ishga tushuradi. Bu masjid bugungi kunda ham xalqqa xizmat qilmoqda.

Tahlil va natijalar. Olimlarning ta'kidlashlaricha, Sayyid Muhammad ibn Oxund Qozi Kamol tomonidan yozilgan “Tuhfat ul-ahbob” asarida 1696-yillardan boshlab So'fi Olloyor haqidagi ma'lumotlar tarixiy manbalarga kirib kela boshlaydi. Ularga asosan, So'fi Olloyor Hoji Muhammad Habibulloh va Xalifa Navro'z Keshiy xizmatiga kelib, tariqat yo'liga kiradi. U shayx qo'lida 12 yil tahsil oladi. Sharq mamlakatlarida mashhur olim, karomatlar ko'rsataoluvchi valiy darajasiga ko'tariladi.

Yuqoridagi ma'lumotlardan shu holat aniq bo'ladi, dastlab, olim shayxlar qishlog'ida ta'lim olib, so'ngra 12 yoshida Buxoroga borib Jo'ybor madrasida o'qishni davom ettiradi. So'fi Olloyor o'zining iqtidori, qobiliyati, donoligi tufayli madrasani imtiyozli tugatib, Buxoro xonining e'tiboriga tushadi, maqto'v yorlig'i bilan mukofotlanib, 25 yoshida xonlikning bojxona-soliq to'raligi lavozimiga tayinlanadi. Bu lavozimda halol va fidoiylik bilan ishlab xonlik xazinasini boyitishga munosib hissa qo'shadi. Xonning maqto'v va mukofotlariga sazovor bo'ladi, lekin oddiy fuqarolarning qiyinchiliklarini, xonlikdagi ba'zi mansab ahlining nohaqliklarini ko'rib o'z vazifasidan voz kechib, umrbod taqvo yo'lini tutishga ahd qiladi. Nihoyat tasavvuf yo'lini tanlab, zuxdu ibodatga berilib ketadi. Usha davrning ulug' olimi, shayx Habibulloh qo'lida 12 yil tahsil olib, tariqat sirlarini o'rganib, o'zi ham shayxlik (So'fiylik) darajasiga yetadi. Xalqqa shariat va tasavvuf ta'limotini tushuntirish maqsadida Tojikiston va Uzbekistonning shahar va qishloqlariga (Panjikent, Urgut, Shahrisabz, G'uzor, Dehqonobod, Boysun, Sherobod, Qabadiyon, Qorategin, Hisor, Denov va boshqa joylarga) safar qilib, u yerlarda bir necha yillar yashab tolibi ilmu irfonlarga shariat va tariqat ahkomlaridan ta'lim beradi.

So'fi Olloyor keyingi “Maxzanul mute'in”, “Murodul orifin”, “Sabotul o'jizin” kabi asarlarini 1700 – 1724 -yillar oralig'ida yozgan. Shu davrlarda Kattaqo'rg'on, Samarqand, Buxoro, Cho'nqaymish, Kesh, Nasaf, Qoratikan kabi shahar va mavzelerde qisqa muddat istiqomat qilgan. Umrining oxirgi damlarini Vaxshivor qishlog'ida kechirib, 1724-yili shu qishloqda olamdan o'tgan.

Tojiddin Elchirul tomonidan “Sabot ul-o'jizin”ga yozilgan sharhida quyidagicha keltiriladi: “Aytmishlar, Olloyorning o'g'li Muhammad Sodiq degan erdi. Buxoroda tug'ilinish erdi. Yigirma yettiga to'lg'onda Samarqandga ketdi. Olloyor Buxoroda qoldi”. Lekin olimlar bu ma'lumotlar

ishonchsiz ekanligini aytib, aslida o'g'illarining ismi Muhammad Siddiq bo'lganligini aytishgan.

So'fi Olloyorning Muhammad Siddiq, Maqsudali ismli uch o'gli va Omina, Halima, Bibioysha, Azima ismli to'rt qizi bo'lgan. Ammo Orzibekovning "O'zbek adabiyoti tarixi" kitobida biron boshqacha ma'lumot berilgan. "Allomaning bir o'g'li va ikki qizi bo'lib, ularning qadamjolari Samarqand viloyati Pstdarg'om tumanining Cho'nqaymish qishlog'idadir". Tojiddin Elchirul So'fi Olloyorning farzandlari yashagan makonlari haqida ma'lumot beribgina qolmay, balki, olimning xalqiy sifatini ham ko'rsatib ketgan: "Uni uzun bo'ylik, qo'y ko'zlik, jayron soqollik demishlar".

So'fi Olloyorning avlodlari Samarqand, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida yashamoqdalar. So'fi Olloyorning faqatgina Muhammad Siddiq ismli o'g'illari haqida qisman ma'lumot bo'lib, uning shajarasi quyidagicha:

So'fi Olloyor (1663-1724);

O'g'illari Muhammad Siddiq (1674-1765);

U kishining o'g'illari Xo'jayi Kalon (1725-1814);

U kishining o'g'illari Eshonxo'ja . (1775-1866);

U kishining o'g'illari Xalilxon (1835-1908);

U kishining o'g'illari Umarxon (1895-1986);

U kishining o'g'illari Muzaffarxon (1944);

U kishining o'g'illari Hikmatilloxon (1969);

U kishining o'g'illari Shahzodxon (1996).

Bu ma'lumotlar, qisman ba'zi bir manbalardan, qisman xalq orasidagi rivoyatlardan olingan bo'lib, o'sha davr

tasdig'idan o'tgan (muhr bosilgan) shajaraga ega emas. Shajaraning Umarxon eshonbobodan yuqorisidagi tug'ilgan yillari taxminiy qo'yilgan.

Xulosa va takliflar. XVII – XVIII asrlarda Movarounnahrda yirik tasavvuf namoyandalari yetishib chiqdi. Shular jumlasidan: Markaziy Osiyo Naqshbandiya tariqatining yirik namoyandasi, turkiy tasavvuf adabiyotining mashhur vakillaridan biri, mutasavvif shoir, adib sifatida Turkiston xalqdari o'rtasida yuksak hurmat-e'tibor qozongan shaxs So'fi Olloyordir.

Keyingi yillarda olim hayotini o'rganishga bo'lgan qiziqishlar tobora ortib bormoqda. Ushbu maqolada So'fi Olloyor tarjimai holi bilan bog'liq ma'lumotlar toponim jihatdan o'rganildi. Bugungi kunda masjidlar, ziyoratgohlar olimning nomi bilan bog'liq. Mutasavvif olimning tug'ilgan maskanlari, safar qilgan shahar va qishloqlari toponomik jihatdan tahlil qilindi. Og'zaki va yozma ma'lumotlar tarixiy-manbaviy asosda yoritildi. So'fi Olloyor tarjimai holi manbalari qiyosiy o'rganilgan. Qolaversa, tarjimai holni aniq holda tiklashda ilmiy mezon – tarixiy haqiqat. Tarixiy haqiqatni ochib berishda esa, toponomikaning o'rni muhim. Ko'pgina ilmiy ishlar hamda maqolalarda olimning hayoti va tug'ilgan yili borasida turli xil manbalar mavjud. Aksariyat manbalarda aniq ma'lumotlar keltirilmagan. O'ylaymizki, toponim jihatdan o'rganilgan olimning hayoti haqida ushbu maqolada qisman ma'lumotlar berildi.

ADABIYOTLAR

1. Rahimov K. "Movarounnahr tasavvufi tarixi: ta'limotning shakllanishi va tizimlashtirilishi (VIII-XI asrlar)". Akademnashr –T.; 2020. – B.
2. Orzibekov R. O'zbek adabiyoti tarixi. O'zbekiston Yozuvchilar Uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti –T.; 2006. – B. 32,72.
3. Boysoatov M. "Sabot ul-ojizin" hikoyatlarining manbalari va matniy tadqiqi. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 3(3), March, 2023.
4. Bekmurodov I. "Kataqo'rg'onning qisqacha tarixi". Samarqand,"Zarafshon" nashriyoti. 1993-yil. B- 57.
5. Suvonqulov I. So'fi Olloyor, O'zbekiston buyuk allomalar yurti. Ma'naviyat . Movarounnahr, T.; - 2010, 379- b.
6. Elmurodov M. "Kattaqo'rg'on tarixi: kecha va bugun". Samarqand;- 1994. 35-bet.
7. Hasanov K, Bahodirov I. "U minglarda tug'ilgan". Zarafshon gazetasi. Samarqand;- 1993.
8. Suvonqulov I. "So'fi Ollohyor va uning adabiy an'analari". Dissertasiya. T.; -1997. 58-bet.
9. Hoji Abdulloh, Andijoniy M. So'fi Ollohyor: G'oyiblar xaylidan yongan chiroqlar. T.; 1994. -B. 285-295.
10. Abdumutallib Faxmiy. Tazkirai Faxmiy. Qo'lyozma. O'zR FA SHI fondi. Inv. № 2331/I.74v. – 174 v.
11. To'plam. Halqapo ilmiy anjuman materiallari. Tehron-Toshkent, 2005,42- 43-bet.
12. Rashid Zohid. "Tarixiy manbalarda So'fi Olloyor tarjimai holi", "Sharq yulduzi" jurnali, 2018 yil, 9-son.
13. Rashid Zohid. "So'fi Ollohyor: Sabotul ojizin" sharhi. "Turon zamin ziyo". T.; - 2015. 14-bet.Nusratullo Jumaxo'ja, Iqboloy Adizova. O'zbek adabiyoti tarixi (XVI-XIX asrning yarmi). T.; - 2020. B-192.
14. Zohid R., So'fi Olloyor. Adabiyot ko'zgusi, T., 1996;
15. Turkistoniy S, So'fi Olloyor. G'oyiblar xaylidan yongan chiroqlar, T., 1994;
16. Baratova N., So'fi Olloyorning badiiy-ma'naviy qarashlari, Samarqand, 2002.
17. Maslak un-Myttaqin. Movarounnahr.T.: -2007.
18. Valixo'jayev B. Miyonqol adabiy muhitida So'fi Olloyorning mavqeyi. "Muloqot" jurnali, 1996, 3-son.